

Aleksander Smoliński
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

Oddział II Sztabu Głównego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego

Traktat ryski zawarty w dniu 18 III 1921 r. pomiędzy Rzeczypospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką, czyli jedno z najważniejszych wydarzeń w historii Polski XX w. W rzeczywistości jednak, pomimo zawartych w nim postanowień pokojowych, skończyły się wówczas jedynie otwarte działania wojenne. Jednakże część politycznych przyczyn tego konfliktu nadal pozostała nierozstrzygnięta¹.

W przypadku Polski była to bowiem wojna, która toczyła się nie tylko o taki czy też inny kształt terytorialny odrodzonego po 123 latach niewoli państwa, ale przede wszystkim o samo istnienie niepodległej Rzeczypospolitej. W przypadku drugiej strony tego konfliktu była to natomiast klasyczna „wojna klasowa”², która w razie bolszewickiego zwycięstwa, być może już na zawsze, a przynajmniej na bardzo długi czas³, oddaliłaby realizację polskich marzeń o niepodległości.

---

¹ Tekst tego traktatu, w jego wersji polskojęzycznej, czyli w jednej z dwóch równoważnych i obowiązujących jako oficjalna wykładnia postanowień traktatowych, patrz: Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej Nr 49 z 1921 r. poz. 300. Jego treść podają także: *Dokumenty do dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939*. Tom I. 1918-1932. Praca zbior. pod red. T. Jędruszczyka i M. Nowak-Kiełbikowej, Warszawa 1989 oraz *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866-1925*. Praca zbior. pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszczyka, Warszawa 1984.

² O specyficznych cechach konfliktów tego typu patrz choćby: W. I. Lenin, *Dzieła wybrane w dwóch tomach*. Tom drugi, Warszawa 1951; M. B. Фрунзе, *Избранные произведения*. Коллективная работа под наблюдением Н. С. Филиппова, В. Ф. Морозова, Москва 1951; M. B. Фрунзе, *Избранные произведения*. Составитель Е. П. Мозжухин, Москва 1965; M. N. Tuchaczewski, *Pisma wybrane. Tom I*, wyb. i oprac. G. I. Ośkin, P. P. Czernuszczkow, Warszawa 1966; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.

³ Pewnym potwierdzeniem tej tezy mogą być długie i niezwykle skomplikowane dzieje walk i starań o niepodległość narodową i państwową, jakie pomiędzy 1917 a 1991 r. (a właściwie 2004 r.) stały się udziałem narodu ukraińskiego – choćby: С. Ярославин, *Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918-1923*, Філадельфія 1956; Л. Шанковський, *Українська армія в боротьбі за державність*, Мюнхен 1958; M. Łesiów, *Ukraina wczoraj i dziś*, Lublin 1995; С. Галамай, *Боротьба за визволення України 1929-*

W przeciwieństwie do Polski rządzącym Rosją bolszewikom niezwykle trudno było pogodzić się z postanowieniami traktatowymi, gdyż na dłuższy czas oddalały one plany realizacji europejskiej rewolucji komunistycznej, której pierwszym etapem, siłą obiektywnie istniejących okoliczności, musiałyby być podbój i komunizacja Rzeczypospolitej Polskiej. Do tego niejako chwilowego „rozejmu” zmuszały ich jednak wewnętrzne problemy polityczne i społeczne⁴, a przede wszystkim katastrofalna sytuacja ekonomiczna⁵ oraz głód panujący na znacznym obszarze znajdującym się wtenczas pod władzą bolszewików⁶. Nie oznaczało to jednakże, iż Moskwa zrezygnowała z agresywnych planów i działań podejmowa-

---

1989, Торонто-Нью Йорк 1991; I. Т. Муковський, О. С. Лисеико, *Звитяга і жертвність. Українці на фронтах другої світової війни*, Київ 1997; В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.*, Львів 1998; М. Кротюк, *Українська Армія Халіка 1918-1920. Організація, озброєння, wyposażenie, і wartość bojowa сил збройних Західно-Української Республіки Ludowej*, Toruń 2002; J. Legieć, *Armia Української Республіки Ludowej в ходzie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 roku*, Toruń 2002; Д. Дорошенко, *Історія України 1917-1923 рр.*, Київ 2002; І. Мазепа, *Україна в огні і бурі революції 1917-1921*, Київ 2003.

⁴ Do głównych z nich należały liczne, i w znacznej części przypadków niezwykle krwawe, powstania chłopskie na Ukrainie, głównie „machnowszczyzna”, a także powstania i ruchy narodowe na obszarach rdzennie rosyjskich („antonowszczyzna”) oraz na Północnym Kaukazie i w Środkowej Azji („basmacze”), bunt i powstania robotnicze, jak również walka o władzę, jaka toczyła się wewnątrz partii bolszewickiej. Warto także pamiętać, że konieczność tłumienia wspomnianych tutaj powstań chłopskich oraz wszelkich ruchów narodowych i społecznych angażowały spore siły Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, których nie można byłoby wtenczas użyć do ewentualnego konfliktu zewnętrznego. Warto też dodać, iż największa jej część niezbędna wówczas do walki z wewnętrzną „kontrewolucją” znajdowała się wówczas na terenie Ukrainy – szerzej na ten temat patrz choćby: *Крестьянское восстание в Тамбовской Губернии в 1919-1921 гг. „Антоновщина”. Документы и материалы*. Коллективная работа, Тамбов 1994; *Россия XX век. Документы. Кронштадт 1921*. Составители В. П. Наумов, А. А. Косаковский, Москва 1997; Л. Троцкий, *Moje życie. Próba autobiografii*, Warszawa 1930; Г. Г. Алахвердов, Н. Ф. Кузьмин, М. В. Рыбаков, Л. М. Спиринов, Н. И. Шатагин, *Краткая история гражданской войны в СССР*, Москва 1960; *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, praca zb., Warszawa 1960; Ю. А. Поляков, А. И. Чугунов, *Конец Басмачества*, Москва 1976; А. В. Белаш, В. Ф. Белаш, *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование*, Киев 1993; П. Аршипов, *История Махновского движения (1918-1921)*, Берлин 1923 (II wydanie Запорожье 1995); Л. Михальчук, *Лев Троцкий*, Минск 1998; В. Телицин, *История Махно*, Москва-Смоленск 1998; W. Rezmer, *Możliwość wznowienia wojny polsko-rosyjskiej w 1921 r. Nieznany dokument. „Nad Wisłą i Dnieprem”*. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, Toruń-Kijów 2003-2004, Nr 2-3.

⁵ Warto tutaj zauważyć, iż w latach 20-tych (a także później) bardzo często propaganda sowiecka oraz prominentni działacze bolszewicy odpowiedzialnością za kłopoty ekonomiczne sowieckiej Rosji próbowali obciążać stronę polską. W jednym ze swoich przemówień w 1922 r. Lew Trocki stwierdził bowiem, iż: „(...) największą przeszkodą we wprowadzeniu i sukcesie NEP-u oraz ustabilizowaniu sytuacji wewnętrznej są powstania organizowane przez Polskę na pograniczu. (...)”.

⁶ Głównym obszarem głodu była wówczas Ukraina - szerzej patrz choćby: *Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів*. Відповідальний редактор С. В. Кульчийкий, Київ 1993. Ponadto zauważyć należy, iż w 1921 i 1922 r. głodem były zagrożone także inne obszary sowieckiej Rosji, jak choćby Powołże. W wyniku rabunkowej i zupełnie nieracjonalnej polityki rolnej bolszewików, następstw wojny domowej w Rosji oraz suszy, która w 1921 r. dotknęła około połowy obszarów produkujących zboże (21 rolniczych guberni europejskiej oraz azjatyckiej części Rosji), a także innych czynników obiektywnych, w 1922 r. głód objął 26 milionów ludności w Rosji oraz około 7,5 miliona na Ukrainie. W sumie więc dawało to 33,5 miliona głodujących, z czego 7 milionów stanowiły dzieci. Warto też pamiętać, iż według obliczeń niezależnych ekspertów, w razie braku pomocy żywnościowej pochodzącej z zagranicy, z grupy tej około 10-15 milionom ludzi groziła śmierć głodowa lub w najlepszym przypadku trwale kalectwo będące następstwem długiego okresu skrajnego niedożywienia – szerzej na ten temat patrz choćby: R. Pipes, dz. cyt., s. 440 i n.

nych przeciw Polsce⁷, a następnie również przeciw sojuszniczej w stosunku do niej Rumunii. Bowiern psychoza realnego bądź też urojonego zagrożenia zewnętrznego stała się stałym elementem sowieckiej polityki i propagandy. Przy jej pomocy zarówno w stosunku do własnego społeczeństwa jak i zagranicą przez cały okres międzywojenny uzasadniano także konieczność stałej rozbudowy posiadanych sił wojskowych oraz ich dyslokacji w pobliżu zachodniej granicy sowieckiej Rosji. Działania takie, pomimo konieczności przejściowej redukcji stanu liczebnego Armii Czerwonej⁸, podjęto praktycznie niemal natychmiast po zawarciu traktatu ryskiego. W wyniku tego zachodnie obszary sowieckiej Rosji już w latach 20-tych stały się największym skupiskiem sił wojskowych.⁹

Warto także zauważyć, iż w latach 30 -tych wraz ze wzrostem liczebnym Armii Czerwonej oraz wzrostem jej potencjalnej siły ofensywnej rosła liczba wielkich jednostek oraz „formacji dyspozycyjnych”¹⁰ rozlokowanych na obszarze Bia-

---

⁷ W praktyce, oznaczało to przygotowywanie i inspirowanie różnego rodzaju powstań, akcji dywersyjnych oraz odruhów buntu i sprzeciwu wobec państwa polskiego, choćby ze strony Ukraińców zamieszkujących obszar wchodzących do Rzeczypospolitej Polskiej Chełmszczyzny, Małopolski Wschodniej i Wołynia. Jednocześnie w celu destabilizacji sytuacji politycznej na tych terenach wykorzystywano także ruch komunistyczny, a nawet próbowano sięgać do antagonizmów opartych o niedawną wojnę Polski z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową i jej armią, a mianowicie Ukraińską Armią Halicką. We wczesnych latach 20-tych jej byłych żołnierzy zamierzano bowiem wykorzystać do akcji dywersyjnych skierowanych przeciw państwu polskiemu i jego armii. Podobnie, choć w mniejszym zakresie, próbowano również wykorzystać Białorusinów zamieszkujących Rzeczypospolitą. Jednakże wydaje się, iż w przypadku tej grupy większy wysiłek sowieckie organy wywiadowcze oraz Komintern włożyły w działania mające na celu komunikację tej w większości chłopskiej i jednocześnie mało kulturalnej, a także słabo wykształconej oraz uświadomionej narodowo i politycznie mniejszości – szerzej na ten temat patrz choćby: W. Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920-1925*, Białystok 2005 oraz *Kresy w oczach oficerów KOP*. Wstęp i opracowanie J. Widacki, Katowice 2005.

⁸ Szerzej patrz choćby: *Rosja sowiecka pod względem społecznym o gospodarczym*. Praca zb. pod red. L. Krzywickiego. *Tom I. Część 2. Polityka w zakresie wymiany i apro wizacji. Polityka robotnicza w Rosji sowieckiej*, Toruń-Warszawa 1922; В. Г. Клевцов, *Социальные и организационные проблемы военных реформ 20-30-х годов* [w] *Армия и общество. Стати, документи*. Ответственный редактор В. П. Дмитренко, Москва 1993. Ponadto patrz także część przestarzałej jednak już dzisiaj i mocno zideologizowanej literatury sowieckiej (dalej cyt. CAW), *50 лет вооруженных сил СССР*. Коллективная работа, Москва 1968; Р. М. Беджаниян, *Участие Красной Армии в социалистическом строительстве (1918-1932)*, Москва 1969.

⁹ Pamiętać należy, iż obszar późniejszego Białoruskiego Okręgu Wojskowego aż do 1924 r. w oficjalnej wojskowej i politycznej nomenklaturze sowieckiej nazywany był „Frontem Zachodnim”. Tak więc, pomimo formalnego zakończenia wojny polsko-sowieckiej i wbrew postanowieniom traktatu ryskiego obszar ten nadal traktowany był jako teatr bardzo prawdopodobnych, a przynajmniej potencjalnych w najbliższej przyszłości, działań wojennych.

¹⁰ Jako „formacje dyspozycyjne” strona polska traktowała wszystkie oddziały Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, jakie nie wchodziły w skład dywizji strzeleckich oraz dywizji kawalerii. Tak więc obok wielkich jednostek i oddziałów, broni pancernej i zmechanizowanych oraz artylerii ciężkiej i przeciwlotniczej pod tym pojęciem kryło się też lotnictwo, formacje chemiczne, saperskie, wartownicze, konwojowe i inne, a także niektóre oddziały i pododdziały piechoty i kawalerii – szerzej patrz choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3120. Siły zbrojne ZSRR. Tom III. Organizacja, O. de B. i dyslokacja formacji dyspozycyjnych. Zeszyt 1 - Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6500/II.R.T.O., Warszawa 20 IV 1934 r.; tamże, I.303.4.3169. Siły zbrojne ZSRR. Tom III. Organizacja, O. de B. i dyslokacja formacji dyspozycyjnych. Część II. O. de B. i dyslokacja formacji dyspozycyjnych. Zeszyt 1 – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 8800/II.R.T.O., Warszawa 29 II 1936 r.

łoruskiego i Ukraińskiego¹¹ Okręgów Wojskowych. Podobnie było również ze stacjami Moskiewskiego¹² oraz Leningradzkiego Okręgów Wojskowych.¹³

Zupełnie inną postawę polityczną po marcu 1921 r. reprezentowało natomiast państwo polskie, które praktycznie za wszelką cenę, łącznie z uznaniem praw sowieckiej Rosji do panowania nad Ukrainą¹⁴, chciało zachować *status quo* istniejące w tej części Europy w wyniku traktatu ryskiego. Warunkiem *sine qua non* tego było utrzymanie pokoju i dobrych stosunków ze wszystkimi sąsiadami, a przede wszystkim z obydwooma wielkimi sąsiadami – sowiecką Rosją i Niemcami. W Warszawie zdawano sobie jednak sprawę z rzeczywistego charakteru polsko-sowieckich stosunków politycznych oraz z zagrożenia, jakie dla niepodległości Polski stwarzała Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, szczególnie od końca lat 20-tych, gdy jej siła zaczęła gwałtownie wzrastać. Stąd też praktycznie przez cały okres lat 1921-1939 wzajemne stosunki pomiędzy obydwooma państwami cechowała daleko idąca nieufność, której poziom, obok zmian zachodzących w obydwo kra-

¹¹ Patrz choćby: *Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского Военного Округа (1919-1988)*. Издание 3-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа под редакцией И. А. Герасимова, В. В. Осипова, В. А. Шарыгина, Киев 1989. Pamiętać jednak należy, iż opracowanie to ma bardziej charakter propagandy niż historyczny. Stąd też informacje tam zawarte trzeba traktować bardzo krytycznie i w miarę możliwości należy je weryfikować w oparciu o inne źródła.

¹² Patrz choćby: *Ордена Ленина Московский Военный Округ*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа, Москва 1977. Również w przypadku tego opracowania pamiętać należy o tych samych uwagach, jakie zostały podane przy pozycji dotyczącej dziejów Kijowskiego Okręgu Wojskowego. Jest też rzeczą oczywistą, iż w obydwu tych opracowaniach podawane są zupełnie inne, nierzeczywiste, przyczyny wzmocnienia sił Armii Czerwonej nad granicą z Polską oraz na pozostałych zachodnich rubieżach ZSRS.

¹³ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.2955. Meldunek mjr. Sztabu Generalnego Romana Michałowskiego z 8 IV 1928 r.; Warszawa, Archiwum Akt Nowych (dalej cyt. AAN), Instytucje Wojskowe 1918-1939. 296II/43. Wyciąg z ostatnich wiadomości - Biuro Ewidencyjne „Wschód” Oddziału II Sztabu Generalnego z 7 XI 1921 r.; Warszawa, AAN, Attache’s Wojskowi RP 1918-1939. A/II/88. Meldunek Attache Wojskowego w Rydze Nr 107 z 3 I 1922 r.; Moskwa, Российский Государственный Военный Архив (dalej cyt. РГВА), Штаб РККА. Оперативное Управление. Оперативный Отдел. 7.2.18. Дислокация полевых войск по данным на 1 I 1922 г.; Moskwa, РГВА, Штаб РККА. Оперативное Управление. Оперативная Часть. 7.2.487. Доклад Главного Командующего Всеми Вооружёнными Силами Республики № 310/Оп. от 20 I 1921 г.; tamże, Выписка из протокола заседания Революционного Военного Совета Республики от 19 III 1921 г. за № 132; Warszawa, Biblioteka Narodowa (dalej cyt. BN). Archiwum im. Tarasa Szewczenki. Partyzancki Powstańczy Sztab Ukraiński. Mf. Nr 68863. Розвідочний звіт № 8/II – 31 V 1921 р.; tamże, Список повстанческих відділів на Україні по стану на 1 VI 1921 р.; tamże, Mf. Nr 68864. Короткий огляд стратегічної ситуації перед східним кордоном Річі Посполитої Польської на 14 VII 1921 р.; tamże, Короткий огляд військової ситуації на терені України на 14 VIII 1921 р.; tamże, Тижневий огляд військової ситуації на терені України за період з 28 VIII по 3 IX 1921 р.; *Документы внешней политики СССР. Том четвёртый. 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г.* Коллективная работа, Москва 1960; *Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов в трех томах 1918-1922. Том третий. Февраль 1920 – октябрь 1922.* Коллегиальная работа, Москва 1961. Ponadto patrz także: *Rosja sowiecka pod względem społecznym i gospodarczym*. Praca zb. pod red. L. Krzywickiego, Warszawa 1922; *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego...*; R. C. Raack, *Polska i Europa w planach Stalina*, Warszawa 1997.

¹⁴ Stwierdzenia tego nie należy jednak rozumieć w kategoriach jakiegokolwiek podporządkowania polskich interesów któremukolwiek z sąsiadów ówczesnej Rzeczypospolitej ani też jako potencjalną zdolność do kolaboracji z sowiecką Rosją czy też Niemcami, co mogłoby wciągnąć Polskę w jakiś niepożądaný konflikt zbrojny.

jach, zależał także od wzrostu napięcia jakie następowało w polityce głównych państw europejskich.¹⁵

Nie wolno także zapominać, iż w kontekście sytuacji politycznej, w jakiej od 1919 r. znajdowała się Rzeczypospolita polskie czynniki polityczne w sposób szczególnie niepokoił fakt szerokiej i narastającej współpracy wojskowej Armii Czerwonej z niemiecką Reichswehrą, a także współpraca ekonomiczna z Niemcami, dzięki której niemal do połowy lat 30-tych ZSRS uzyskiwał dostęp do nowoczesnych technologii i myśli technicznej, jakie mógł wykorzystać do budowy oraz rozbudowy własnego i agresywnego potencjału wojskowego. W Warszawie zdawano sobie bowiem sprawę z faktu, iż działania te oraz współpraca polityczna¹⁶ mogły stanowić śmiertelne zagrożenie dla całości terytorialnej i suwerenności państwowej Rzeczypospolitej Polskiej. Warto też pamiętać, że rok 1939 potwierdził te obawy w całej rozciągłości.¹⁷

¹⁵ Z nowszych wydawnictw źródłowych i opracowań dotyczących tej problematyki, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, patrz choćby: *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Geneza i skutki*. Praca zbior. pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1994; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska-Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925-1939*, Warszawa 1995; M. П. Гетьманчук, *Ризький Мир. Українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р.*, Львів 1998; *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. Praca zb. pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998; M. И. Мельтюхов, *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг.*, Москва 2001; J. Самуэльсон, *Красный колос. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921-1941*, Москва 2001; M. Boruta, *Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*, Kraków 2002, a także dzisiaj już nieco przestarzałe prace: J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921-1923*, Warszawa 1971; M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925-1934*, Warszawa 1976; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921-1939*, Warszawa 1982; S. Gregorowicz, *Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932-1935*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.

¹⁶ Jednym z jej przejawów był choćby podpisany dnia 24 IV 1926 r. w Berlinie traktat o nieagresji zawarty pomiędzy Niemcami a Sowieciami.

¹⁷ Warto zauważyć, iż fakty świadczące o szerokiej i narastającej współpracy wojskowej Niemiec i ZSRS strona polska odnotowała już w 1921 i 1922 r. Pierwotnie była to tylko dostawa materiałów wojennych niezbędnych dla Armii Czerwonej, a następnie szkolenie jej kadry dowódczej w Niemczech oraz niemieckie doradztwo wojskowe. Apogeum tej współpracy stanowiły powszechnie już dzisiaj znane poligony doświadczalne istniejące na terenie ZSRS, na których Niemcy i Sowieci testowali broń pancerną, lotnictwo oraz broń chemiczną. Efekty tej współpracy były pilnie obserwowane przez stronę polską aż do jej wygaśnięcia związanego z przejściem władzy w Niemczech przez NSDAP Nie wolno też zapominać o groźnej dla Polski współpracy sowiecko-niemieckiej w okresie wojny polsko-bolszewickiej – szerzej patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3288. Raport Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie Nr 117/34 z 27 I 1934 r.; tamże, I.303.4.3410. Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921-1930 roku. Zestawienie chronologiczne – wykonano w Referacie „Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego w lutym 1931 r.; tamże, Niemiecki obóz ćwiczebny dla czołgów „Kama” – Referat „Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 30/N/32.Pol.573 z 25 I 1932 r.; tamże, I.303.4.3463. Sytuacja Niemiec (Raport kwartalny) Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie l. dz. 600/33 z 1 VII 1933 r.; *Zmowa. IV rozbiór Polski*. Wstęp i opracowanie L. Szcześniak, Warszawa 1990; *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*. Opracował J. Cisek, Londyn 1991; *Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер тайное сотрудничество 1922-1933. Неизвестные документы*. Составители Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушуева, Москва 1992; *Рейхсвер и Красная Армия. Документы из военных архивов Германии и России 1925-1931*. Составители К. фон Йена, Н. Елисева, Koblenz 1995; *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji*. Opracował K. Jońca, Wrocław 2002; L. Grosfeld, *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1988; K. Grünberg, J. Serczyk, *Czwarty rozbiór Polski*. Z

W wyniku takich realiów obydwaj państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczpospolita Polska, pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze¹⁸, które nakierowane były głównie na ocenę potencjału wojskowego przeciwnika oraz jego możliwości ekonomicznych i sytuacji społecznej. Stąd też ze strony polskiej obiektem tych zainteresowań, podobnie jak w czasie wojny polsko-bolszewickiej, była przede wszystkim Armia Czerwona oraz przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących życia ekonomicznego, społecznego jak i do zagadnień politycznych oraz do tzw. „akcji prometejskiej”¹⁹. Ich skalę oraz zakres i wartość podnosił fakt, iż strona polska ewentualne zagrożenie sowieckie traktowała z najwyższą uwagą i powagą.

Ponadto na podstawie posiadanych wtenczas informacji na temat sowieckiego potencjału wojskowego obydwaj Generalni Inspektorowie Sił Zbrojnych oraz Sztab Główny (Generalny)²⁰ przez cały okres międzywojenny prowadzili studia na temat ewentualnego konfliktu polsko-sowieckiego oraz przygotowywali plany działań wojennych – defensywnych. Należy bowiem podkreślić raz jeszcze, że strona polska nie zamierzała prowadzić jakichkolwiek agresywnych operacji zbrojnych przeciw swemu wschodniemu sąsiadowi²¹. Stąd też wszelkie podejmowane przez

---

dziesięć stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym, Warszawa 1990; A. Skrzypek, *Nie spełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917-1941*, Warszawa 1992; M. Pirko, *Z dziejów współpracy Armii Czerwonej z Reichswehrą w latach 1920-1933*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, R. XXXVIII, Nr 4 (142); M. Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee 1920-1939. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, München 1993; J. Wieliczka, *Reichswehra i Armia Czerwona. Nawiązanie kontaktów i pierwsze porozumienia 1919-1923*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1994, zeszyt 112; C. Горлов, *Совершенно секретно альянс Москва – Берлин, 1920-1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия)*, Москва 2001; H. Świątek, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001; A. B. Широкоград, *Тевтонский меч и русская броня. Русско-германское военное сотрудничество*, Москва 2003; W. J. Ławrynowicz, *Droga do Blitzkriegu. Historia i rozwój niemieckiej broni pancernej do wybuchu II wojny światowej*, Gdańsk 2003; P. Stawiecki, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004. Ponadto: I. Jędrzejewska, *Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917-1933. Wybrane problemy*, Toruń 2005. Praca ta jednak wnosi bardzo niewiele do naszej dotychczasowej wiedzy dotyczącej tych kwestii.

¹⁸ Z racji ograniczonej objętości materiału tego typu autor nie będzie omawiał działań podejmowanych w tej kwestii przez stronę sowiecką. O ich istnieniu oraz ewentualnych efektach można się jednak przekonać dokonując kweryndy w dokumentach Oddziału II Sztabu Generalnego oraz w archiwach rosyjskich – patrz choćby: Moskwa, РГВА, Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции (dalej cyt. ЦХИДК). Sztab Generalny. Oddział II. 308.3.8. Ocena zestawienia bolszewickiego Biura Wywiadowczego dotyczącego sytuacji wojskowej państw obcych – 1921 r. Ponadto patrz także choćby: R. Potocki, *Armia Czerwona o Wojsku Polskim w 1932 r.*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2001, Nr 5.

¹⁹ Szerzej patrz choćby: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.

²⁰ Tam, gdzie to możliwe autor będzie używał ostatecznie nazwy tej instytucji, jaka w Wojsku Polskim oficjalnie obowiązywała dopiero od 1928 r. Do tego momentu brzmiała ona bowiem: „Sztab Generalny” – patrz: Dziennik Rozkazów Wojskowych Nr 36 z 22 XII 1928 r. poz. 396.

²¹ Warto tutaj dodać, iż podobny charakter, także w wymiarze strategicznym, miały również polskie fortyfikacje budowane i rozbudowywane w latach 30-tych na wschodzie – szerzej patrz choćby: Z. Pruski – tekst, J. Sadowski, - rysunki obiektów fortyfikacyjnych, *Bastion Polesie. Polskie fortyfikacje na Polesiu w latach 1920-1939*, Przasnysz 2000; Z. J. Cutter, *Saperzy polscy 1918-1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wrocław 2001; tenże, *Polskie wojska saperskie w 1939 r. Organizacja, wyposażenie, mobilizacja i działania wojenne*, Częstochowa 2003. Opracowania te zawierają obszerny wykaz źró-

nią przedsięwzięcia i przygotowania wojskowe ujęte w ramy ukończonego w pierwszych miesiącach 1939 r. „Planu operacyjnego Wschód” miały wyłącznie charakter obronny.²²

Warto też tutaj dodać, iż mniej więcej do początku lat 30-tych polski wywiad dysponował niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi wszystkich wskazanych powyżej zagadnień, głównie zaś organizacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału ekonomicznego. Także i potem udawało się zbierać sporo ciekawych informacji stanowiących bardzo cenny materiał statystyczny i porównawczy pozwalający opracować możliwie pełne i zadowalające odpowiedzi na cały szereg nurtujących stronę polską pytań.

Jednakże zamykanie się Związku Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, wzrost represyjności całego systemu oraz wiele innych czynników spowodowały, iż od początku lat 30-tych efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała, co powodowało, iż w powstających wtenczas w Oddziale II Sztabu Głównego opracowaniach pojawiało się coraz więcej znaków zapytania, na które coraz trudniej było znaleźć w miarę pewne i zadowalające odpowiedzi. Problemy te dotyczyły jednak przede wszystkim pewnych kwestii szczegółowych, a nie problemów natury zasadniczej. Warto też zauważyć, iż nawet wówczas informacje posiadane przez stronę polską były znacznie pełniejsze i dokładniejsze, niż dane posiadane wtedy przez wywiady innych sąsiadów ZSRR oraz pozostałych zainteresowanych tą problematyką państw europejskich, a nawet Japonii.²³ Warto jednak dodać, iż

---

del oraz literatury dotyczącej tej tematyki. Według założeń naczelnych władz wojskowych, w razie ewentualnego konfliktu Polski i ZSRS, fortyfikacje te miały umożliwić stronie polskiej prowadzenie skutecznych działań obronnych przeciw nacierającej Armii Czerwonej.

²² Szerzej patrz choćby: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926-1932. Część I*. Opracowali E. Kozłowski, P. Stawecki, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. 24 (1981); *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939-1945*, Londyn 1972; *Generał Wacław Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 r. w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*. Do druku przygotował M. Tarczyński, Warszawa 1998; *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*. Opracowanie i wstęp A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur, Kraków 2000; R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994; W. Baliński, *Człowiek w cieniu. Tadeusz Pelczyński. Zarys biografii*, Kraków 1994; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921-1939*, „Studia Rzeszowskie” 1999, tom VI; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926*, Toruń 2001; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; tenże, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002.

²³ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3028. Mr Martin – meldunek z 20 II 1931 r.; tamże, I.303.4.3061. O. de B. i dyslokacja wielkich jednostek piechoty i kawalerii RKKKA. Stan w dniu 1 XII 1934 r.; tamże, I.303.4.3120. Siły zbrojne ZSRR. Tom III. Organizacja, O. de B. i dyslokacja formacji dyspozycyjnych. Zeszyt 1-szy – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6500/II.R.T.O., Warszawa 20 IV 1934 r.; tamże, I.303.4.3151. Siły Zbrojne ZSRR. Tom II. Organizacja, O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii w czasie pokoju. Część II. O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii. Zeszyt 1-szy – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 9250/II.R.T.O., Warszawa 27 X 1935 r.; tamże, I.303.4.3188. Siły zbrojne ZSRR. Organizacja wojenna wielkich jednostek. Zeszyt V. Organizacja wojenna wielkich jednostek lotnictwa – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 11610/II.R.T.O., Warszawa wrzesień 1937 r.; tamże, I.303.4.3214. Siły

nigdy skuteczność polskiego wywiadu wojskowego nie osiągnęła stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji, mających zarówno dla Rzeczypospolitej jak i jej sił zbrojnych znaczenie strategiczne.

Gwoli historycznej rzetelności trzeba jednak zauważyć, iż zdecydowane przesunięcie wysiłku wywiadowczego oraz zainteresowań Oddziału II Sztabu Głównego z kierunku sowieckiego na Niemcy, jakie nastąpiło wiosną 1939 r. spowodowało, iż wydarzenia związane z tragiczną datą 17 IX 1939 r. były dla polskich władz politycznych i wojskowych pewnym zaskoczeniem.²⁴ Należy jednakże pamiętać o okolicznościach, w jakich nastąpiła sowiecka agresja oraz o sytuacji politycznej i wojskowej, jaka istniała w Europie wiosną i latem 1939 r., a szczególnie o jej gwałtownych zmianach, do których doszło po 23 VIII tego roku.²⁵

zbrojne ZSRR. Komunikat wojskowy Nr 2 – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 22026/II.R.T.O., Warszawa kwiecień 1939 r.; tamże, I.303.4.3233. Studium artylerii wojsk obcych za rok 1938. Część II. Zasady działań taktycznych. B. Artyleria sowiecka – Departament Artylerii MSWojsk. L. 400/Tj.Stud.Og., Warszawa styczeń 1939 r.; tamże, Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. I. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.,39, Warszawa czerwiec 1939 r.; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002. Natomiast o polskim wywiadzie okresu wojny polsko-bolszewickiej oraz lat 1921-1939 pisali: A. Peplowski, *Oddział II Sztabu Generalnego NDWP. Zarys organizacji i działalności (1919-1920)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, R.XXXIX, Nr 1-2 (147-148); tenże, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; tenże, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; tenże, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920*, Warszawa 1999; A. Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierunki działania, rola w państwie*, Warszawa 1994; tenże, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; J. Gzyl, N. Mroczek, *Zespoły akt samodzielnych referatów informacyjnych DOK (DOGen.) oraz Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Floty z lat 1919-1939*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, Warszawa 2001, Nr 24; tamże, D. Pozniakowska-Hanak, *Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919-1921*; G. Nowik, *Polski radio-wywiad w wojnie z bolszewicką Rosją*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2004, R.V (LVI), Nr 2 (202); tenże, *Operacyjne wykorzystanie radiowywiadu od stycznia do marca 1920 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2004, R.V (LVI), Nr 4 (204); tenże, *Zanim złamano „ENIGMĘ”. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920. Część I*, Warszawa 2004 (w rzeczywistości ukazała się w 2005 r.); tenże, *Polski radiowywiad w latach 1918-1920 [w] Marian Rejewski 1905-1980. Życie ENIGMĄ pisane*. Praca zbior., Bydgoszcz 2005. Warto jednak pamiętać, iż nadal nie wszystkie aspekty tej problematyki zostały w należyty sposób przebadane oraz, iż w dalszym ciągu nasza wiedza w tych kwestiach jest mocno niedostateczna.

²⁴ „Dnia 17 września we wczesnych godzinach rannych nadszedł do Sztabu Naczelnego Wodza telefoniczny meldunek dowódcy oddziału KOP w Czortkowie o przekroczeniu granicy przez oddziały sowieckie (...). Wiadomość ta była zupełnym zaskoczeniem tak dla Naczelnego dowództwa, jak i dla rządu. Wprawdzie od szeregu dni napływały wiadomości o koncentracji wojsk sowieckich nad granicą, jednak było to uważane za naturalne następstwo zbliżania się wojny do wschodnich granic Polski. Do ostatniej chwili rząd nasz otrzymywał uspokajające oświadczenia ze strony sowieckiej” – cyt. za: *Generał Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939...*, s. 595.

²⁵ Szerzej patrz choćby: H. von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931-1945*, Warszawa 1992; L. Noël, *Agresja niemiecka na Polskę*, Warszawa 1966; G. Gafencu, *Ostatnie dni Europy. Podróż dyplomatyczna w 1939 roku*, Warszawa 1984; W. Stachiewicz, *Z relacji szefa Sztabu Naczelnego Wodza [w] Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989; *Generał Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939...*; F. Stawoj-Składkowski, *Nie ostatnie słowo oskarżonego. Wspomnienia i artykuły*, Warszawa 2003; L. Wyszczelski, *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938-*

Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, także tych leżących na dalekiej Syberii. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z sowietami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręg Wojskowy²⁶, a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręg Wojskowy. Ponadto strona polska pilnie obserwowała także siły Armii Czerwonej stacjonujące na terenie Północno-Kaukaskiego Okręgu Wojskowego. Najprawdopodobniej zdecydował o tym fakt, iż okręg ten, obok formacji innych broni i służb, stanowił spore skupisko wielkich jednostek sowieckiej kawalerii, a więc broni szybkiej, której przede wszystkim w latach 20-tych oraz w pierwszej połowie lat 30-tych, po doświadczeniach wojny polsko-bolszewickiej, strona polska obawiała się w sposób szczególny.²⁷

Wydaje się jednak, że spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina²⁸, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz energetycznego.²⁹

1939, Kraków 1993; R. Szawłowski („Karol Liszewski”), *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Tom 1, Warszawa 1995; Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998; W. Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Niemiec 1918-1939*, Warszawa 1999; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich władz wojskowych w latach 1933-1939*, Warszawa 2000, a także z pewnymi zasadniczymi zastrzeżeniami: *Pamiętniki Józefa Becka (Wybór)*. Wybór G. Jaszuski, Warszawa 1955.

²⁶ Następnie „specjalnych okręgów wojskowych” – patrz choćby: *Краснознамённый Киевский. Очерки истории Краснознамённого Киевского Военного Округа (1919-1988)*...

²⁷ Szerzej o wpływie kawalerii Armii Czerwonej na organizację kawalerii Wojska Polskiego patrz choćby: W. Kucharski, *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918-1939*, Warszawa-Kraków 1984; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929*, „Klio”. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, Toruń 2001, Nr 1; tenże, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939*, „Klio”, 2004, Nr 5. Zaznaczyć jednak należy, iż nadal jest to problem bardzo słabo znany i niedostatecznie opisany.

²⁸ Szerzej patrz choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, Херсон, 2004, Випуск 16, s. 239-250; tenże, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem”. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, Toruń-Kijów 2003-2004, Nr 2-3, s. 175-196.

²⁹ Szczegółne zainteresowanie polskiego wywiadu obszarem Ukrainy datowało się już od 1921 r., a nawet jeszcze wcześniej (patrz choćby: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984; J. Gul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914-1918*, Warszawa 2001). Bowiem już w dniu 8 XI tego roku Oddział II Sztabu Głównego w swojej instrukcji skierowanej do majora Olgierda Górki polskiego Attache Wojskowego w Charkowie stwierdził: „Ukraina sowiecka w obecnym układzie stosunków interesuje polskie władze wojskowe przede wszystkim z punktu widzenia roli jaką odegrać może w ewentualnym konflikcie polsko-bolszewickim (względnie rumuńsko-bolszewickim)...”. Stąd też Polaków, między innymi, interesowały rzeczywisty stopień „niezależności” Ukrainy sowieckiej od Moskwy; kwestie ewentualnych dążeń separatystycznych mniejszości narodowych na Ukrainie, jak choćby Niemców, czy też Tatarów, a także samych Ukraińców oraz sytuacja gospo-

Ponadto, przede wszystkim na początku lat 20-tych, południowo-zachodnia Ukraina była postrzegana przez polskie naczelne władze wojskowe jako dogodny obszar koncentracyjny dla silnego zgrupowania rezerw Armii Czerwonej mogących stanowić poważne wzmocnienie lewego skrzydła sowieckiego frontu przeciwpolskiego. Nie bez znaczenia był także fakt, iż to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczypospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz od dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami.³⁰

Największą rolę w polskich działaniach wywiadowczych skierowanych w okresie międzywojennym przeciw Związkowi Sowieckiemu odgrywał wywiad wojskowy, a mianowicie Oddział II Sztabu Głównego.³¹ Obecnie najwartościowsza część jego spuścizny aktowej znajduje się w trzech różnych archiwach.³² Dwa z nich to instytucje znajdujące się obecnie w Polsce – w Warszawie. Znaczna część jego spuścizny aktowej znajduje się bowiem w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego, gdzie przechowywanych jest 7838 jednostek archiwalnych obejmujących dziesiątki tysięcy stron, w większości maszynopisów, zawierających ogromną

---

darczą na Ukrainie. Natomiast ze spraw wojskowych za najistotniejsze uznano: plany mobilizacji przeciw Polsce w ówczesnych Kijowskim i Charkowskim Okręgach Wojskowych, O. de B. i struktura organizacyjna wielkich jednostek Armii Czerwonej stacjonujących na Ukrainie oraz obserwacja rozmieszczonych tam formacji kawalerii strategicznej – korpusów, dywizji i samodzielnych brygad – Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1733. Instrukcja Referatu A. Oddziału II Sztabu Generalnego WP Nr 9252/II.Inf.II z 8 XI 1921 r. Patrz także: R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*, Lublin 2003.

³⁰ Szerzej patrz choćby: Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939. A/III/154. Rosja. Referat informacyjny z dnia 15 II 1921 r. – Biuro Ewidencyjne Oddziału II Sztabu Generalnego NDWP Nr Ew.15 7478/II; P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991; *Generał Wacław Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939...*; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Tom I. Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; *Wojna Obronna Polski 1939*. Praca zb. pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1979; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921-1926*, Warszawa 1981; R. Szubański, dz. cyt.

³¹ Szerzej na temat dziejów tej instytucji patrz choćby: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918-1939*, Warszawa 1994; *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918-2003*. Praca zbior. pod red. T. Panneckiego, F. Puchała, J. Sostaka, Warszawa 2003; P. Olstowski, *Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – organizacja i funkcjonowanie służby informacyjno-wywiadowczej II Rzeczypospolitej [w] Marian Rejewski 1905-1980. Życie ENIGMA pisane...*; T. Kmiecik, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Słupsk 2005.

³² Nie wolno też zapominać, iż pewna część akt tej instytucji znajduje się również w polskich placówkach kulturalnych za granicą, a mianowicie w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz w Instytucie Polskim i Muzeum imienia Generała Sikorskiego w Londynie – patrz choćby: *Instytut Polski i Muzeum Im. Gen. Sikorskiego*, Londyn 1970; J. Cisek, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, Warszawa 1997; J. Zuziak, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001. Ponadto nie wykluczone, że jakieś należące niegdyś do Oddziału II Sztabu Głównego dokumenty mogą być przechowywane także w innych, niż wymienione w tym tekście, archiwach polskich oraz obcych. Nie wydaje się jednak, aby była to jakaś znacząca część tej spuścizny.

ilość bardzo różnorodnych informacji.³³ Mniej więcej około 50% z nich³⁴ dotyczy Armii Czerwonej oraz sytuacji w Związku Sowieckim istniejącej przed 17 IX 1939 r. Jednocześnie dominująca część z nich omawia w sposób bezpośredni sytuację wojskową, społeczną, ekonomiczną i polityczną istniejącą na obszarach leżących w bezpośredniej bliskości granic Rzeczypospolitej Polskiej.

Podobny charakter mają także akta znajdujące się w zasobie Archiwum Akt Nowych. Dokumenty wytworzone przez Oddział II Sztabu Głównego można bowiem znaleźć w dwóch zespołach, a mianowicie „Attachaty Wojskowe RP 1918-1939” oraz w zespole „Instytucje Wojskowe 1918-1939”. Jest ich tam jednak nieporównanie mniej, niż w poprzednio wymienionej instytucji. Mimo to wiele z tych materiałów zawiera jednak informacje, których próżno by szukać w Centralnym Archiwum Wojskowym.³⁵

Kolejna niezwykle ważna oraz jednocześnie obszerna grupa akt tej proveniencji przechowywana jest obecnie w Moskwie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Российский Государственный Военный Архив), do którego włączono dawne Centrum Przechowywania Historyczno-Dokumentalnych Kolekcji (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции). W chwili obecnej, w dużym zespole („фонде”) „Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego” („2-й Отдел Генерального Штаба Польши [г. Варшава]”) znajduje się bowiem aż 3391 jednostek archiwalnych („единиц хранения”) dotyczących lat 1917-1939. Dalsze dokumenty Oddziału II znajdują się również w innych zespołach obejmujących akta wytworzone przez poszczególne ekspozytury Oddziału II Sztabu Głównego. W sumie akta te stanowią bardzo pokaźny zespół badawczy obejmujący w sumie aż 5070 jednostek archiwalnych.³⁶ Dokumenty te zapewne nigdy już nie powrócą do Polski, mimo iż ich wartość z punktu widzenia potrzeb polskiej historiografii jest trudna do przecenienia.

W okresie lat 1921-1939 bardzo ciekawe i wartościowe wiadomości dotyczące stanu Armii Czerwonej, w tym także tych jej formacji, jakie stacjonowały nad granicą z Rzeczypospolitą Polską, zbierano wykorzystując wszelkie możliwe sposoby³⁷. Oprócz, co jest rzeczą oczywistą, klasycznego wywiadu agenturalnego, pilnie

³³ Zespół ten dopiero niedawno został opracowany i jest udostępniany polskim oraz obcym historykom. Obecnie zespół ten obejmuje w sumie około 1000 metrów bieżących akt – szerzej patrz: *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*, pr. zb., Warszawa 1996, s. 93; Inwentarz zespołu akt Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa 2001 – niepublikowana pomoc archiwalna przeznaczona do użytku wewnętrznego.

³⁴ Być może nawet, iż problematyka ta stanowi dużo więcej, niż 50% objętości akt tego zespołu.

³⁵ Szerzej na ten temat patrz: W. Janowski, *Źródła do dziejów wojskowych Drugiej Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Akt Nowych [w] Od armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, pr. zb. pod red. M. Krotofila i A. Smolińskiego, Toruń 2005.

³⁶ Szerzej patrz także: *Указатель фондов иностранного происхождения и Главного Управления по делам Военнопленных и Интернированных НКВД-МВД СССР Российского Государственного Военного Архива*, коллегияльная работа под редакцией В. П. Козлова и В. Н. Кузленкова, Федеральная Архивная Служба России Российский Государственный Военный Архив, Москва 2001, s. 22-29.

³⁷ Pamiętać również należy, iż w okresie międzywojennym tak zwany „plytki” wywiad na ZSRS oraz na inne kraje z jakimi od wschodu graniczyła Rzeczypospolita Polska, często z bardzo dobrym skutkiem, prowadził także Korpus Ochrony Pogranicza – szerzej na ten temat patrz: *Polskie formacje graniczne. Straż gra-*

śledzono również prasę ukazującą się w sowieckiej Rosji³⁸ oraz w krajach z nią graniczących, a także wykorzystywano wszelkie informacje uzyskiwane w sposób przygodny od przypadkowych, w większości nieświadomych, informatorów oraz od uciekinierów.³⁹ Ponadto cennym źródłem informacji byli także polscy Attache's Wojskowi⁴⁰ urzędujący najpierw przy Poselstwie Polskim⁴¹, a następnie przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie⁴² oraz pracownicy Konsulatu Gene-

---

niczna 1918-1939. Dokumenty organizacyjne. Wybór źródeł. Tom I. Wybór i opracowanie B. Polak, Koszalin 1999 (wbrew tytułowi spora część dokumentów dotyczy również KOP); *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924-1939. Wybór dokumentów.* Wybór i opracowanie M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa-Pułtusk 2001; T. Radziwonowicz, *Z działalności wywiadowczej Korpusu Ochrony Pogranicza*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” (Białystok), 1994, Nr 8; M. Jabłonowski, J. Prochowicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2003/2004; M. Jabłonowski, *Formacja specjalna. Korpus Ochrony granicza 1924-1939*, Warszawa 2002/2003.

³⁸ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r.; Warszawa, AAN, Instytucje Wojskowe 1918-1939, 296/I/82. Informacyjny raport prasowy Nr 14/30 za czas od dnia 6 IV do 12 IV 1930 r. – Moskwa 12 IV 1930 r.

³⁹ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1852. Załącznik Nr 32 do meldunku wywiadowczego Nr 6/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 1805/II.T.O/33, Lwów 30 VI 1933 r.

⁴⁰ O zadaniach oficerów pełniących funkcje attache's szerzej patrz choćby: *Instrukcja ogólna dla attache's wojskowych przy przedstawicielstwach dyplomatycznych Rzeczypospolitej Polskiej*, Sztab Generalny Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, Warszawa 1920. Ponadto patrz także: M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921-1939*, Białystok 1997; P. Stawecki, *Attache wojskowi Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R.V (LVI), Nr 2 (202); P. Kołakowski, *Instrukcja ogólna dla attache's wojskowych z 10 listopada 1920 r.*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 2005, zeszyt 151 – szczególnie wstęp do omawianego przez autora dokumentu archiwalnego.

⁴¹ O ich działalności wywiadowczej we wczesnych latach 20-tych patrz choćby: J. Kochanowski, *Między dyplomacją a wywiadem. Działalność Romualda Wolikowskiego i Ignacego Boernera jako attache wojskowych w Moskwie (1921-1924)*, „Przegląd Historyczny” 1990, Nr 1-2; tenże, *Zapomniany prezydent... Życie i działalność Ignacego Boernera 1875-1933*, Warszawa 1993.

⁴² Szczególnie cenne i pełne oraz drobiazgowie były informacje oraz raporty przesyłane z Moskwy do Warszawy przez wieloletniego Attache Wojskowego w Moskwie i kawalera Krzyża Srebrnego Orderu Wojskowego Virtuti Militari oraz dwukrotnego kawalera Krzyża Walecznych, a także innych odznaczeń polskich i obcych, a mianowicie pplk. Sztabu Generalnego Jana Kowalewskiego, który służbę tę w Moskwie pełnił w latach 1928-1932. Obok wielu bieżących meldunków i informacji wysyłał on także bardzo obszerne sprawozdania roczne dotyczące całości interesującej nas tutaj problematyki. W każdym z tych dokumentów zawsze znajdowało się wiele cennych informacji dotyczących Armii Czerwonej oraz ówczesnej sowieckiej rzeczywistości politycznej i ekonomicznej. Warto tutaj też dodać, iż cały szereg bardzo cennych wiadomości zdobywał on dzięki bardzo dobremu stosunkom do attache wojskowymi innych państw, jacy wraz z nim pełnili wtenczas służbę w Moskwie. Realizację tego zadania ułatwiał mu natomiast fakt niegdyśszej służby w armii carskiej, co powodowało, iż bardzo dobrze znał realia rosyjskie i był w stanie zrozumieć oraz prawidłowo zinterpretować procesy, jakie zachodziły wówczas w ZSRS. Ponadto był to oficer o dużej kulturze osobistej, który poza językiem rosyjskim znał także francuski, niemiecki, angielski oraz rumuński. Te dwa ostatnie tylko „w mowie”. Umiejętności te w niebagatelny sposób ułatwiały mu natomiast nawiązywanie pożytecznych, z punktu widzenia potrzeb jego służby, kontaktów osobistych – szerzej patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3000. Sprawozdanie Attache Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie za 1932 r.; Warszawa, AAN, Instytucje Wojskowe 1918-1939, 296/I/82. Raport Attache Militaire de Pologne za Moscou - 25 XI 1930 r. Ponadto patrz również: Warszawa, AAN, 296/I/82. Karta kwalifikacyjna por. Jana Kowalewskiego dla Komisji Kwalifikacyjnej; *Rocznik oficerski 1928*, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Warszawa 1928; P. Stawecki, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1997; G. Łukomski, B. Polak, A. Suchcitz, *Kawalerowie Virtuti Militari 1792-1945. Wykazy odznaczonych za czyny z lat 1863-1864, 1914-1945*, Koszalin 1997.

ralnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie⁴³. Warto także tutaj dodać, iż podobne dane zbierali również oficerowie i pracownicy innych polskich placówek dyplomatycznych akredytowanych w pozostałych krajach europejskich⁴⁴, jak choćby w Rydze⁴⁵, Tallinie⁴⁶, Helsingforsie (Finlandia)⁴⁷, Ankarze i wielu innych.

Ponadto, szczególnie w latach 20-tych, wymieniano także informacje z organami wywiadu wojskowego sojuszników oraz ich attache's wojskowymi, a także z przedstawicielami innych państw, które, podobnie jak Rzeczpospolita Polska, również posiadały w Związku Sowieckim własne placówki dyplomatyczne. Należały do nich choćby Rumunia⁴⁸, Estonia⁴⁹, Łotwa⁵⁰, Finlandia⁵¹, Turcja, Japonia⁵²,

---

⁴³ W latach 20-tych na terenie ZSRS Rzeczpospolita Polska posiadała konsulaty w Charkowie (Konsulat Generalny), Kijowie (Konsulat), Mińsku (Konsulat Generalny), Leningradzie (Konsulat) i Tyflisie (Tbilisi – Konsulat Generalny) oraz w Moskwie. Ten ostatni szybko został jednak przekształcony w Wydział Konsularny przy Poselstwie Polskim w Moskwie. Szerzej na temat tej problematyki patrz choćby: *Kalendarzyk polityczny na 1930 rok*. Praca zbior. pod red. S. Cieszkowskiego, Warszawa 1929; T. Joniec, *Polska służba konsularna 1918-1995*, Warszawa 1996; W. Skóra, *Współdziałanie służby konsularnej II Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym*, „Dzieje Najnowsze”. Separatum, Warszawa 2004, rocznik XXXV, tom 1; tenże, *Współpraca polskiego wywiadu z placówkami Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1921-1923)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, R.VI (LVII), Nr 1 (206); A. Peptoński, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005.

⁴⁴ Zgodnie z treścią pisma skierowanego przez Oddział II NDWP dnia 25 X 1920 r. do Attache's Wojskowych w Rewlu, Rydze i Helsingforsie oprócz typowych działań wywiadowczych: „(...) ze względu na doniosłe znaczenie wywiadu prasowego dającego możliwość wewnętrznego obserwowania życia Rosji sowieckiej i panujących tam nastrojów – należy dołożyć wszelkich starań, aby w możliwie najkrótszym czasie zorganizować stałą przesyłkę zdobytych na miejscu gazet sowieckich do Oddziału II ND [czyli NDWP – przyp. A.S.] (...)” – cyt za: K. Paduszek, *Działalność propagandowa służb informacyjno-wywiadowczych Wojska Polskiego w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919-1921. Organizacja, metody, treści*, Toruń 2004, s. 90. Warto tutaj także dodać, iż szczególnie pożądane były „Izwestia”, „Prawda”, „Ekonomiczieskaja Żyżn” oraz „Kommunisticzieskij Internacjonal”.

⁴⁵ Patrz choćby: Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939, A/II/88. Meldunek Attache Wojskowego w Rydze Nr 418 z 9 III 1922 r.

⁴⁶ Patrz choćby: Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939, A/II/89/2. Meldunek Delegata NDWP w Estonii No 225 z 23 III 1921 r.

⁴⁷ Patrz choćby: Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939, A/II/88. Meldunek Attache Wojskowego Poselstwa Polskiego w Helsingforsie No 1418 z 10 I 1921 r.; tamże, A/II/89. Raport wojskowo-informacyjny fińskiego Sztabu Generalnego za czas od 1 XII do 15 XII 1921 r.; tamże, Raport Attache Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Helsingforsie No 1811 z 8 VII 1921 r.; P. Semków, *Polsko-fińska idea „blokowania Sowieców”. Działalność attachatu wojskowego Rzeczypospolitej Polskiej w Finlandii w latach 1927-1931*, „Niepodległość”. Czasopismo poświęcone najnowszym dziejom Polski, Warszawa 2003/2004, tom LIII-LIV (XXXIII-XXXIV po wznowieniu).

⁴⁸ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.2912. Annales a la conference Deuxiemes Bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926. Ponadto szerzej na temat polsko-rumuńskiej współpracy wojskowej patrz choćby: *Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921-1931*. Wstęp i opracowanie H. Bułhak, „Studia Historyczne”, 1973, Nr 3; tenże, *Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i przebieg rokowań o konwencje wojskową w latach 1919-1921*, „Dzieje Najnowsze” 1973, Nr 3; M. Leczyk, *Z dziejów polsko-rumuńskiego sojuszu wojskowego 1926-1932*, „Dzieje Najnowsze” 1994, zeszyt 3; A. Jaracz, *Działalność attache wojskowego Witolda Dzierżykraj-Morawskiego w okresie międzywojennym*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, Warszawa-Londyn 2001, tom 11.

⁴⁹ O ówczesnych stosunkach polsko-estońskich szerzej patrz: P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, Gdańsk 1992; R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003. Ponadto patrz także: A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919-1925*, Warszawa 1972 oraz U. Salo, *Polskie siły zbrojne i*

USA⁵³, Włochy⁵⁴, a także Francja, choć informacje uzyskiwane z tego ostatniego źródła nie zawsze satysfakcjonowały stronę polską - szczególnie w latach 30-tych⁵⁵.

potencjał militarny w końcu lat trzydziestych w informacjach attache wojskowego Estonii [w] Od armii komputowej do narodowej. II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku...

⁵⁰ W przypadku wywiadu wojskowego tego państwa jeszcze w drugiej połowie lat 30-tych regularnie organizowano okresowe konferencje przedstawicieli Oddziału II polskiego i lotewskiego Sztabów Głównych (Generalnych), których celem podstawowym była wymiana informacji dotyczących Armii Czerwonej oraz sowieckich poczyną wojskowych. Szerzej patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3159. Meldunek Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej w Rydze ppłk. dypl. Andrzeja Liebicha l. dz. 10/tj.36 z dnia 13 I 1936 r.; tamże, Meldunek Attache Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Rydze mjr. dypl. Feliksa Brzeskwińskiego l. dz. 307/tjn.36 z 24 X 1936 r.; Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939, A/II/88. Meldunek Attache Wojskowego w Rydze Nr 297 z 18 II 1922 r. O kształcie ówczesnych stosunków polsko-lotewskich szerzej patrz: A. Skrzypek, *Zagadnienie polsko-lotewskiej konwencji wojskowej 1919-1925*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich” 1970, tom 6; tenże, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR...*; tenże, *Stosunki polsko-lotewskie 1918-1939*, Gdańsk 1997. Pewnych drobnych informacji dotyczących tych kwestii dostarcza również praca: T. Paluszynski, *Walka o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999.

⁵¹ Patrz choćby: Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939, A/II/89. Raport wojskowo-informacyjny fińskiego Sztabu Generalnego za czas od 1 do 15 XII 1921 r.; tamże, Dyslokacja armii sowieckiej wg danych fińskiego Sztabu Generalnego zebranych do dnia 20 VI 1921 r. Ponadto patrz także: A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR...*

⁵² W latach 1925-1928 funkcję Attache Wojskowego w Tokio pełnił najpierw mjr, a następnie ppłk dypl. Wacław Jędrzejewicz, który po latach tak wspominał swoje kontakty z japońskim Sztabem Generalnym (W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1993, s. 133): „Ustaliśmy, że będziemy odbywali posiedzenia raz w tygodniu, omawiając na każdym poszczególne zagadnienia. Zaczęło się od porównania wiadomości obu sztabów o dyslokacji wielkich jednostek armii sowieckiej. Przywiozłem ze sobą wielką mapę z oznaczonymi na niej korpusami, dywizjami, brygadami i pułkami wszystkich rodzajów broni według informacji polskich. Japończycy pokazali swoją mapę. Różnice były widoczne. Trzeba było porównać źródła obu sztabów i, jeśli nie uzgodniliśmy dyslokacji danej jednostki, musialem o tym powiadomić mój w Warszawie, by rozpoczęto poszukiwania faktycznego stanu rzeczy. Podobnie robili Japończycy. Po dłuższym czasie nadchodziły nowe wiadomości, które znowu wspólnie badaliśmy. To samo odnosiło się do innych zagadnień wojskowych, jak Ordre de Bataille wielkich jednostek stanu pokojowego i wojennego, zaopie, mobilizacja, komunikacja (przelotowość linii kolejowych), uzbrojenie, lotnictwo itd. Te ogólne rozmowy trwały podczas lata, po czym przez cały czas mego pobytu w Tokio uzupełnialiśmy nasze dane. To było właśnie moim zadaniem i zajmowało mi bardzo wiele czasu”. Ponadto patrz również choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3159. Meldunek Attache Wojskowego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego Nr 497/tjn. z 10 XI 1936 r.; *Historia dyplomacji polskiej. Tom IV 1918-1939*. Praca zbior pod red. P. Łossowskiego, Warszawa 1955; E. Pałasz-Rutkowska, A. T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996.

⁵³ Szerzej na temat ówczesnych polsko-amerykańskich stosunków wojskowych patrz choćby: J. Smoliński, *Polsko-amerykańskie stosunki wojskowe 1776-1945*, Warszawa 2004.

⁵⁴ Informacje uzyskiwane z tego źródła wymagały jednak bardzo wnikliwej i krytycznej oceny oraz całego szeregu działań podejmowanych w celu sprawdzenia i uzupełnienia zawartych w nich wiadomości. Powodowało to, iż niekiedy ich ostateczna ocena brzmiała: „(...) bez poważniejszej wartości”. Szerzej patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3159. Meldunek Attache Wojskowego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego l. dz. 44.tj. z 28 I 1936 r.; tamże, Pismo Samodzielnego Referatu „Rosja” l. dz. 11408/II.Ros. z 23 V 1936 r. O innych zagadnieniach oraz metodach pracy tej palcówki stosowanych w końcu lat 30-tych i związanych ze zbieraniem materiałów dotyczących Związku Sowieckiego patrz także: M. Romeyko, *Ze wspomnień attache wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1959, Nr 4; tenże, *Wspomnienia o Wieniawie i o rzymskich czasach*, Warszawa 1990.

⁵⁵ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3142. *Russie Sovietique Cavalerie* – dokument niedatowany najprawdopodobniej jednak powstały około 1936 r.; Warszawa, AAN, Attache's Wojskowi RP 1918-1939, A/II/89/2. Informacje uzyskane w marcu 1921 r. od mjr. Bonne'a francuskiego At-

Warto również tutaj wspomnieć o licznych zapytaniach i prośbach o informacje, jakie w latach 1936-1937 pod adresem polskiego Oddziału II kierowały organy brytyjskiego wywiadu wojskowego. Dotyczyły one wówczas stanu organizacyjnego i uzbrojenia wielkich jednostek Armii Czerwonej oraz ich wyszkolenia i sowieckich możliwości mobilizacyjnych, a także stanu sowieckiej gospodarki i przemysłu wojennego, komunikacji kolejowej oraz stopnia motoryzacji kraju i jego sił zbrojnych. Ponadto Brytyjczyków interesowały także posiadane przez Polskę wiadomości na temat sowieckich doświadczeń i prac nad silnikami raketowymi, służącymi jako napęd lotniczy, napęd torped, itd., oraz dane w kwestii broni biologicznej („bakteriologicznej”) i chemicznej, a także jej ewentualnych testów wykonywanych na ludziach i zwierzętach. W zamian za te dane strona polska spodziewała się uzyskać, przede wszystkim, informacje dotyczące stanu sowieckiego przemysłu wojennego.⁵⁶

Ponadto, pomimo istnienia w okresie międzywojennym nie najlepszych stosunków politycznych pomiędzy Polską i Republiką Czechosłowacką oraz mimo braku szerszych kontaktów wojskowych⁵⁷, także dzięki okazjonalnej współpracy z wywiadem tego kraju Oddział II Sztabu Głównego zdobywał pewne informacje do-

---

tache Wojskowego w Rewlu. Kwestia ta jest ważna w kontekście rzeczywistego sposobu funkcjonowania sojuszu polsko-francuskiego oraz interpretacji jego postanowień dotyczących zobowiązań Francji wobec Polski w razie jej potencjalnego konfliktu zbrojnego z Sowietami – szerzej patrz choćby: J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921-1939*, Warszawa 1970; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921-1926*, Warszawa 1981; H. Bulhak, *Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933-1936*, Warszawa 2000. Natomiast o specyfice ówczesnych stosunków politycznych francusko-sowieckich oraz o ich potencjalnym wpływie na poziom zainteresowania francuskich służb wywiadowczych siłami zbrojnymi wschodniego sąsiada Rzeczypospolitej szerzej patrz choćby: A. M. Brzeziński, *Zagadnienie bezpieczeństwa zbiorowego w Europie w polityce zagranicznej Francji (1919-1939)*, Łódź 1992; M. Wołos, *Francja-ZSRR. Stosunki polityczne w latach 1924-1932*, Toruń 2004.

⁵⁶ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3173. Pytania Anglików dotyczące Armii Czerwonej oraz Wehrmachtu; tamże, Pytania Oddziału II Sztabu Głównego do brytyjskiej Inteligent Service w kwestii Armii Czerwonej.

⁵⁷ W okresie międzywojennym najszerzy zakres miała współpraca dotycząca zakupu przez Polskę w firmach czeskich broni oraz licencji na jej produkcję. Natomiast na temat tych oraz innych aspektów polsko-czeskich stosunków wojskowych szerzej patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2143. Komunikat informacyjny z dnia 1 XI 1923 r. – Oddz. II Sztabu Gen. MSWojsk. Nr 22105/II.Inf./II.Og., Warszawa 12 XI 1923 r.; T. Janowicz, *Czesi. Studium historyczno-polityczne*, Kraków 1936; A. Szklarska-Lohmannowa, *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918-1925*, Wrocław 1967; H. Bulhak, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1921-1927*, „Studia do Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1969, tom V; tenże, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927-1936*, „Studia do Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1975, tom IX; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921-1926*, Warszawa 1981; J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Pionki 1993; Z. Dziemiątko, *Produkcja uzbrojenia artylerii polskiej w latach 1918-1939*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Gen. Józefa Bema”, Toruń 2001, R. XXXIV, Nr 20; tamże, J. Wiśniewski, *Produkcja sprzętu artyleryjskiego w Czechosłowacji w latach 1920-1939*; tenże, *Armia czechosłowacka w latach 1932-1938*, Toruń 2001; J. Gruchała, *Czeskie środowiska polityczne wobec spraw polskich 1920-1938*, Katowice 2002; A. Konstankiewicz, *Broń strzelecka i sprzęt artyleryjski formacji polskich i Wojska Polskiego w latach 1914-1939*, Lublin 2003; M. P. Deszczyński, *Ostatni egzamin. Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938-1939*, Warszawa 2003.

tyczące jednak przede wszystkim problematyki niemieckiej.⁵⁸ Część z nich, jak choćby kwestie współpracy wojskowej Niemiec i ZSRS, dostarczały również pewnych danych na temat potencjału wojskowego naszego wschodniego sąsiada.⁵⁹

Nie należy też zapominać o współpracy, jaką głównie na początku lat 20-tych strona polska prowadziła z wojskowymi organizacjami emigrantów ukraińskich pozostających wtenczas na terenie Rzeczypospolitej Polskiej.⁶⁰

Natomiast w przypadku Oddziału II Sztabu Generalnego armii litewskiej wskutek bardzo późnego powtórnego nawiązania w miarę normalnych stosunków dyplomatycznych oraz narastającego w końcu lat 30-tych, zarówno w stosunku do Polski jak i Litwy, zagrożenia niemieckiego wymiana informacji wywiadowczych dotyczących Armii Czerwonej oraz ZSRS nie miała większego znaczenia.⁶¹ Wcześniej, a mianowicie przed 1938 r., stosunki istniejące pomiędzy obydwojma państwami były mocno napięte i nieuregulowane. Jednocześnie zarówno Rzeczpospolita Polska jak i Republika Litewska traktowały się nawzajem jako potencjalni wrogowie, a ich wywiady wojskowe, obok innych zadań, prowadziły działania rozpoznawcze skierowane przeciw ewentualnemu przeciwnikowi, czyli bądź to przeciw Wojsku Polskiemu, bądź przeciw armii litewskiej.⁶²

⁵⁸ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3254. Przygotowanie wyszkolonych rezerw dla potrzeb OK. względnie Klein-Krieg – Praga 23 IX 1931 r. – materiały dostarczone przez Czechów na konferencji w styczniu 1931 r.; tamże, Grenzschutz – Praha 30 X 1931 r.; tamże, Vlastenecke branne organisace v Hornim Slezsku – zprávy z brezna 1931 r.; tamże, Zprávy o Grenzschutzu; tamże, Výcvik a organisacia RW – Brno 19 XI 1931 r.; tamże, I.303.4.3482. Reorganisacia RW – materiały z konferencji polsko-czeskiej z lutego 1934 r.; tamże Materiał doręczony stronie polskiej na konferencji ewidencyjnej polsko-czeskiej w sierpniu 1934 r.

⁵⁹ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3410. Niemiecki obóz doświadczalny „Tomka” w Rosji 1928 r. – załącznik do l. dz. 7120/Tjn.

⁶⁰ Patrz choćby obszerny zespół akt Partyzanckiego Powstańczego Sztabu Ukraińskiego, jaki przechowywany jest obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie oraz *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)*, Київ 2003. Ponadto, oprócz części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, o problematyce tej wspominał także R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*, Lublin 1999; tenże, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939...* oraz B. C. Сідак, Т. В. Вронська, *Спецслужба держави без території: люди, події, факти (військова розвідка та контррозвідка ДЦ в екзилі 1926-1936 рр.)*, Київ 2003; Т. В. Вронська, *Світпраця уперієвської та польської розвідок у міжвоєнний період [w] VII Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości. Źródła w badaniach historii wojskowej. Siedlce 17-18 września 2003 r.*, pr. zb. pod. red. K. Pindela, Toruń 2004.

⁶¹ Patrz choćby: L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938-1939*, Warszawa 1990. Natomiast o pierwszym etapie polsko-litewskich stosunków politycznych, dyplomatycznych i wojskowych istniejących w latach 1919-1920 szerzej patrz choćby: P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918-1920*, Warszawa 1996.

⁶² Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2035. Komunikat informacyjny Nr 3 za czas od 25 VII 1925 r. do 25 X 1925 r. – Dtwo 6 Brygady Korpusu Ochrony Pogranicza I. dz. 3986/II.tjn.26 z 25 XI 1925 r.; *Wojsko litewskie*. Opracował Oddział II Sztabu Generalnego, Warszawa 1925; *Studium planu strategicznego Polski przeciw Niemcom Kutrzeby i Mossora*. Opracowali P. Stawewki, M. Jabłonowski, Warszawa 1987, s. 60-61; *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918-1939. Tom I 1918-1932...*, s. 182-187 – dok Nr 37 – Memoriał Szefa Sztabu Generalnego W. Sikorskiego z 19 I 1922 r. zatytułowany „Polityka zagraniczna z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa” przyjęty przez Radę Ministrów jako jej uchwała. Ponadto patrz również: *Kazimierz Świtalski. Dziariusz 1919-1935*. Do druku przygotowała A. Garlicki, R. Świętek, Warszawa 1992; *Generał Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej...*; P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1918-1929*, Warszawa 1966.

Warto też zauważyć, iż w latach 20-tych w kwestiach wojskowych strona polska z reguły dysponowała pełniejszymi i rzetelniejszymi informacjami na temat Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, niż wywiady innych wymienionych tutaj państw. Dobrze świadczy to o jakości ówczesnych polskich służb wywiadowczych oraz o prawidłowej analizie i bardzo dobrym opracowywaniu zdobywanych informacji przez odpowiednie komórki w warszawskiej centrali. Dowodem na to mogą być choćby bardzo dokładne i stale uaktualniane informacje dotyczące O. de B. oraz dyslokacji, a nawet liczebności i obsady personalnej⁶³, wielkich jednostek i oddziałów Armii Czerwonej, jakie polskie organy wywiadowcze sporządzały przez całą dekadę lat 20-tych.⁶⁴

Pilnie śledzono też i odnotowywano wszelkie zmiany organizacyjne związane z modernizacją i rozbudową Armii Czerwonej, a także obserwowano wzrost poziomu jej wyszkolenia, głównie zaś kadry dowódczej.⁶⁵

---

⁶³ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3169. Siły zbrojne ZSRR. Obsada personalna – skorowidz alfabetyczny. Stan na dzień 1 V 1936 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 9694/II.R.T.O., Warszawa 21 V 1936 r.

⁶⁴ Patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3028. I Кавалерийский Полк Красного Козачества – октябрь 1930 г.; tamże, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część I. Dyslokacja wielkich jednostek i obozy letnie, Oddział II Sztabu Generalnego L. 5748/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 1 I 1928 r.; tamże, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część IV. Dyslokacja organów służb. Składy wojskowe, Oddział II Sztabu Generalnego L. 6632/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 3 III 1928 r.; Москва, РГВА (ЦХИДК), Штаб Генералы Oddział II, 308.3.81. Meldunek Placówki 05 L. 44/3 z 8 V 1924 r.; tamże, 308.4.28. Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego z 21 III 1922 r.; tamże, 308.4.41. Pismo Attache Wojskowego przy Poselstwie RP w Tokio L. 27/25 z 30 VI 1925 r.; tamże, Дислокация Красной Армии по данным до 1 VII 1924 г.

Aby przekonać się o niekiedy bardzo wysokiej wartości tych danych wywiadowczych wystarczy porównać je z dokumentami wytworzonymi przez centralne instytucje ówczesnej Armii Czerwonej – patrz choćby: Москва, РГВА, Штаб РККА. Секретариаты, 7.1.75. Дислокация полевых войск РККА по данным на 10 XII 1921 г.; tamże, 7.1.235. Краткая дислокация стрелковых и кавалерийских войск РККА на 1 I 1923 г.; Москва, РГВА, Штаб РККА. Оперативное Управление. 7.2.18. Справка - перечень дивизий и отдельных бригад РККА по состоянию на 1 IX 1921 г.; Москва, РГВА, Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.113. Телеграмма Организационного Управления Штаба РККА № 123954 за 21 IX 1921 г.; tamże, Доклад – справка Начальника II Отделения Штаба РККА от 5 X 1921 г.; tamże, 7.6.121. Протокол № 1 заседания 2-ой Комисии Съезда Командующих Округами от 5 II 1922 г. Ponadto patrz także: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i inspektorów armii za lata 1926-1932. Część I...*

⁶⁵ W związku z tym, szczególnie od końca lat 20-tych, pilnie obserwowano i analizowano przebieg wszelkiego rodzaju manewrów oraz ćwiczeń wojskowych uzyskując w ten sposób cały szereg bardzo cennych informacji. W ten sposób strona polska we właściwym czasie zauważyła choćby organizowanie w Armii Czerwonej pierwszych dużych formacji broni pancernej. Jednocześnie już w ocenie manewrów, jakie odbyły się w 1931 r. w poszczególnych sowieckich okręgach wojskowych (w tym także na terenie Ukraińskiego i Białoruskiego oraz Moskiewskiego Okręgów Wojskowych) odnotowano znacznie lepszy, niż w poprzednich latach, poziom ich przygotowania i przeprowadzenia. Ponadto uwadze polskiego wywiadu nie uszedł fakt, iż brały w nich udział znaczne „ilości broni pancernych i oddziały zmotoryzowane”, a oddziały broni głównych (piechoty i kawalerii) otrzymały spore ilości środków technicznych. W konkluzji odpowiedniego meldunku znalazły się natomiast następujące stwierdzenia: „Rok 1931 można śmiało określić jako rok motoryzacji i mechanizacji Armii Czerwonej. (...) W ciągu roku 1931 nastąpiło nasycenie, a może nawet do pewnego stopnia i przesylenie oddziałów Armii Czerwonej środkami technicznymi (Warto pamiętać, iż był to dopiero początek gigantycznych zmian w zakresie upancerniania i mechanizowania Armii Czerwonej – przyp. A.S.). Tej ilości środków technicznych nie odpowiada stopień wyszkolenia dowódców w użyciu tych środków. Prowadzi to często do nieumiejętnego stosowania ich, a bardzo często do bezcelowego szafowania nimi i narażania ich na duże straty. (...)”. Natomiast w kwestii wyszkolenia meldunek ten stwierdzał: „(...) bezwzględnie należy pod-

Poziom dokładności i szczegółowości tych informacji uległ znacznemu pogorszeniu dopiero około 1933 r. Dotyczyły to jednak przede wszystkim nowych, dopiero tworzonych wówczas, formacji Armii Czerwonej. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, iż w znacznej części były to oddziały i wielkie jednostki broni szybkich, a mianowicie pancerne i zmechanizowane oraz lotnictwo. Nadal jednak bardzo często polski wywiad wojskowy zdobywał wartościowsze i rzetelniejsze informacje, niż wiele wywiadów znacznie silniejszych i bogatszych państw ówczesnej Europy oraz świata.⁶⁶

Jeszcze raz warto też zauważyć, że w przypadku Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej zasięg tej penetracji wywiadowczej sięgał niemal każdego nawet najdalszego zakątka sowieckiego imperium, a nie tylko leżących najbliższej granic Polski Ukrainy i Białorusi. Z drugiej jednak strony należy przyznać, iż najintensywniej rozpoznawano jednak garnizony położone w pobliżu granicy z Rzeczypospolitą.⁶⁷ Tam praktycznie przez cały okres międzywojenny obserwowano i analizowano praktycznie wszystko – od rozmieszczenia i ruchu wojsk zaczawszy, poprzez zmiany w uzbrojeniu i organizacji zachodzących w Armii Czerwonej, a na poziomie wyżywienia i stanie zdrowotnym oraz higienie krasnoarmiejców skończywszy. Podobnie zresztą traktowano również garnizony oraz wojska stacjonujące w pozostałych okręgach wojskowych. Jednocześnie nie mniejszą wagę przywiązywano też do obserwacji przemysłu wojennego, kwestii rozpoznania ogólnego po-

---

kreślić duży postęp. Żołnierz jest wytrzymały, zaprawiony, teoretycznie niezłe wyszkolony, jednak niemal całkowicie brak inicjatywy jest przyczyną biernego zachowania się na polu walki i schematycznego wykonywania zadań bojowych. Ten sam brak inicjatywy charakteryzuje dowódców i sztaby. (...)”. Warto też tutaj zauważyć, iż w drugiej połowie lat 30-tych strona polska z dużym zainteresowaniem obserwowała rozwój sowieckich formacji powietrzno-desantowych – Warszawa, CAW, I.303.4.3061. Dane wojskowe o ZSSR. Manewry sowieckie w 1931 r. – Oddział II Sztabu Głównego L. 5851/II.tjn.Ros., Warszawa lipiec 1932 r. Ponadto patrz choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.3010. Meldunek Attache Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 806/tj. z 14 X 1930 r.; tamże, I.303.4.3230. Manewry sowieckie 1937 r. – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 21096/II.R.T.O z ? marca 1939 r.; K. A. Мерецков, *На службе народа. Страницы воспоминаний*, Moskwa 1969; A. M. Василевский, *Дело всей жизни*, Moskwa 1974. Ponadto patrz także: *50 лет вооруженных сил СССР.*; *Historia sztuki wojennej do roku 1939*, pr. zb., pod red. P. A. Rotmistrowa, Warszawa 1967; S. Zaloga, *Berety z gwiazdami. Radzieckie wojska powietrznodesantowe*, Warszawa 2003; R. Kempa, *Piechota powietrzna. Narodziny i organizacja wojsk powietrzno-desantowych 1914-1939*, Białystok 2004.

⁶⁶ Pewnym choć nieco pośrednim dowodem potwierdzającym taką tezę może być fakt, iż z danych wywiadowczych zgromadzonych przez Oddział II polskiego Sztabu Głównego w 1940 i 1941 r. korzystali także Niemcy przygotowując się do realizacji planu „Barbarossa”, czy do napaści na ZSRS – patrz choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3200. Die Wehrmacht Sowjet-Russlands Kriegsorganisation der grossen Einheiten (Heft I bis IV). September 1937 – Übersetzung aus dem Polnischen – Kriegsarchiv-Zweigstelle Danzig. Ponadto pewne ślady wykorzystania tych informacji widoczne są także w: F. Halder, *Dziennik wojenny. Codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939-1942. Tom II. Od planów inwazji na Anglię do początków kampanii na Wschodzie (1.7.1940-21.6.1941)*, Warszawa 1973.

⁶⁷ Ponieważ praktycznie całą sowiecką Ukrainę oraz Białoruś traktowano jako obszar leżący w pobliżu polskiego teatru działań wojennych, to ze szczególnym zainteresowaniem polski wywiad obserwował, między innymi, następujące garnizony leżące na Ukrainie: Kijów, Berdyczów, Humań, Połtawa, Winnica, Płoskirów, Żytomierz, Szepietówka, Odessa i inne. Natomiast w przypadku Białoruskiego Okręgu Wojskowego największy wysiłek wkładano w obserwację garnizonów w Mińsku, Mohylewie, Bobrujsku, Witebsku, Smoleńsku, Połocku, Wiaźmie, Lepelu oraz innych.

tencjału gospodarczego, komunikacji, spraw i problemów społecznych oraz politycznych, a także całego szeregu innych zagadnień, jakie mogły interesować analityków Oddziału II Sztabu Głównego.⁶⁸

---

⁶⁸ Patrz m.in.: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.104. Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 2610/II.Inf.O. z 10 II 1925 r.; tamże, I.303.4.1728. Meldunek informacyjny Nr 3 Ekspozytury Nr V Oddziału II Sztabu Głównego L. 389/Tj./28, Lwów 13 V 1928 r.; tamże, I.303.4.1782. Строевая ведомость 7 Самарской имени Английского Пролетариата Кавалерийской Дивизии по состоянию на 1 января 1927 г.; tamże, Строевая ведомость частей 1 Кавалерийской Червоного Козачества Дивизии по состоянию на 1 октября 1927 г.; tamże, Personalial I Korpusu Czerwonego Kozactwa; tamże, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 14/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2255/tj./31, Lwów 15 X 1931 r.; tamże, Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego I. 2130/tj.31, Lwów 12 XI 1931 r.

Summary

Aleksander Smoliński, The Second Unit of General Staff of the High Command of the Polish Armed Forces

The article presents the activities and scope of interest of the Second Unit of General Staff of the High Command of the Polish Armed Forces during the twenty years of interwar period. Bolshevik's Russia and the Republic of Poland, in spite of formal conclusion of war activities, led further deep intelligence operations which mainly aimed at assessing of the military potential of the enemy as well as its economical capabilities and social situation. That is why, the object of interest, similarly as during the Polish – Bolshevik war, was mainly the Red Army and military industry or industry able to work for the needs of Soviet military service. The similar and not less interest was put on observations concerning the economic life, social life as well as political issues and so called “Prometheus's action”. What is more, both General Inspectors of the Military Forces and General Staff led studies, during the whole interwar period, on possible Polish – Soviet conflict and prepared the plans of war operations – defensive ones.

Резюме

Aleksander Smoliński, II отряд Главного штаба Верховного командования польского войска

Статья представляет деятельность и круг интересов II отряда Главного штаба Верховного командования польского войска в период между первой и второй мировыми войнами. Большевитская Россия и Республика Польша, несмотря на формальную законченность военных действий, вели разведческую деятельность, направленную на оценку военного потенциала противника, а также его экономических возможностей и общественной ситуации. В связи с этим объектом интересов со стороны Польши, так же как и в период польско-большевитской войны, была прежде всего Красная Армия и военная промышленность или промышленные предприятия, которые могли работать на советские вооруженные силы. Кроме того не менее внимания уделялось экономической и общественной жизни, а также политическим вопросам и так наз. «прометейской акции». Генеральные инспекторы вооруженных сил и Генеральные штабы обоих государств весь межвоенный период исследовали вопрос возможного польско-советского конфликта и готовили планы военных - оборонных действий.

